

TELEPÜLÉSSZINTŰ CSALÁDREKONSTITÚCIÓS VIZSGÁLATOK EGYES EREDMÉNYEI

ANDORKA RUDOLF

Amikor *L. Henry* az 1950-es évek második felében az egyházi anyakönyvek nominatív feldolgozásán alapuló családrekonstitúciós módszert kidolgozta és az első ilyen vizsgálatokat (genfi polgárság, Crulai normandiai egyházközség) elvégezte, a módszert hamar elnevezték a történeti demográfia "királyi útjának", mert egészen kivételes kifinomult elemzéseket tett lehetővé, szinte finomabbakat, mint amilyeneket a jelenlegi népmozgalmi statisztikai adatok alapján végezni lehet. Mint minden új tudományos módszer esetében történt, a családrekonstitúciós módszert illetően is megjelentek idővel a bírálatok, rámutattak a módszer gyenge pontjaira. Ennek nyomán egy időre bizonyos szkepszis alakult ki a módszer alkalmazása körül.

Megjelent két hasonlóképpen igen nagyigényű új módszer: 1. a Princeton European Fertility Project módszere, amely megye-nagyságú területi egységek keresztmetszeti adatai alapján többváltozós regressziószámítási módszerekkel próbálta a demográfiai átmenet törvényszerűségeit kutatni és 2. a Cambridge Group for the History of Population and Social Structure módszere, amely idősorok alapján "visszafelé becsülte" (back projection) Anglia népesedési mutatóit 1541-ig.

Úgy látszik azonban, hogy e két új módszerrel szerzett tapasztalatok arra indítják a történeti demográfusokat, hogy újra a családrekonstitúciós módszer felé forduljanak. *Livi-Bacci* a Princeton-vizsgálat összefoglaló kötetében azt javasolta, hogy kis népességcsoportok, pl. egyes zsidó közösségek demográfiai jellemzőinek alapos kutatásával próbálják felderíteni a születéskorlátozás korai jelentkezését és elterjedését. *Wrigley* és *Schofield* pedig az egész angol népeiséget átfogó "visszabecslés" után kisebb számú kiválasztott egyházközség családrekonstitúciós vizsgálatát fejezték be, hogy ezáltal kapjanak pontosabb képet a demográfiai átmenet lefolyásáról.

Magyarországon a családrekonstitúciós módszer felhasználását még egy további tény indokolja: hazánk a 19. században etnikai, felekezeti, társadalmi és földrajzi (környezeti) szempontból igen heterogén volt, ezért joggal feltételezhetjük, hogy még az egymáshoz egészen közel elhelyezkedő falvak, egyházközségek demográfiai mutatói, különösen a kultúrától erősen függő mutatók, mint a házasságkötési életkor, a házas termékenység, az illegitimitás, erősen eltértek egymástól. Ezt a változatosságot az országos, sőt a megyei átlagok is minden bizonnyal eltakarják.

Ez a heterogenitás kitűnő történeti demográfiai kutatási feltételeket is kínál, mert az ország olyan mint egy "demográfiai laboratórium", ahol egymás mellett megtalálhatóak a legkülönbözőbb társadalmi, kulturális stb. feltételek, így azoknak hatását a demográfiai folyamatokra szinte "kísérleti" körülmények közt tanulmányozhatjuk, kapcsolódva a demográfiai átmenet predeclin korának elemzéséhez.

Az eddigi családrekonstitúciós vizsgálatok

Az 1960-as évek vége óta, tehát mintegy 20 év alatt elkészült 13 egyházközség családrekonstitúciós vizsgálata (ebből három, Bakonya, Töttös, Velem, *Moess Alfréd* munkája), két

további egyházközség adatainak nominatív feldolgozása jelenleg folyik (Bük evangélikus és katolikus egyházközsége), továbbá folyamatban van egy tizenhatodik anyakönyv (Olasz-Baryana megye) kiírása.

Néhány szó magyarázatot adok elő az egyes egyházközségek kiválasztásáról.

Kutatásaim kezdetekor arra a kérdésre kerestem választ, hogy mikor és milyen gazdasági-társadalmi-kulturális körülmények között indult meg Magyarországon a paraszti születéskorlátozás. Ezért két ormánsági "egykés" falut, Besencét, majd Vajszlót dolgoztam fel. Mindkettő kálvinista falu volt.

Miután kitűnt, hogy a születéskorlátozás a feltételezettnél lényegesen korábban kezdett elterjedni, összehasonlításképpen a másik híres "egykés" etnikum, a Sárköz két faluját, Alsónyéket és Sárpilit vizsgáltam meg. A Sárköz népessége is kálvinista.

Moess Alfréd azt akarta tisztázni, hogy vajon csak a kálvinistákat jellemezte-e a Dél-Dunántúlon a születéskorlátozás, ezért két közeli (mecsekalji) római katolikus községben, a magyar Bakonyán és a német Töttösön végzett hasonló családrekonstrukciós vizsgálatot.

Hamar felmerült az az igény, hogy ne csak a híres "egykés" területeket vizsgáljuk, hanem lépünk ki olyan területekre, ahonnan nincsenek irodalmi beszámolók a születéskorlátozásról, és nézzük meg, vajon lényegesen eltért-e ott a demográfiai fejlődés. Így végezte el *Moess Alfréd* a Vas megyei katolikus Velem családrekonstrukcióját, én pedig az ugyancsak nyugat-magyarországi katolikus Rábakecöl vizsgálatát. Mindkét utóbb említett falu demográfiai fejlődése lényegesen eltért a dél-dunántúli egykés községektől.

A következő kutatási kérdésem az volt, hogy vajon az ország más részein lévő kálvinista közösségek is korán alkalmaztak-e születéskorlátozást. E kérdés megválaszolásához a Buda és Pest közelében lévő Pócsmegyert, majd a Heves megye alföldi részén fekvő Átányt vizsgáltam meg. Az eredmény némileg meglepő volt: Pócsmegyeren sincs nyoma korai születéskorlátozásnak, de a termékenység csökkenés nagyjából az országos átlag csökkenésével egyidejűleg megindult, ezzel szemben Átányban a 19. század második felében nem csökkent, hanem némileg nőtt a házasság termékenység.

Ugyanakkor egy őrségi kálvinista falu, Kerkáskápolna vizsgálata azt mutatta, hogy ott is korán, az ormánságitól csak egy-két évtizeddel elmaradva megkezdődött a házasság termékenység korlátozása.

Ezen a ponton született meg az az elhatározás — az OTKA program nyújtotta lehetőségek alapján —, hogy a családrekonstrukciós vizsgálatok kérdésfeltevéseit kiterjesztjük, általánosítjuk, és pedig:

1. már nem csak a születéskorlátozásra összpontosítjuk a figyelmet, hanem az ország egész népességének demográfiai fejlődésére, tehát megpróbálunk a lehetőségekhez képest mindenféle etnikumú, felekezetű, a legkülönbözőbb földrajzi (alföld, ártér, dombvidék, hegyes-erdős vidék) és társadalmi (jobbágy, zsellér stb.) adottságú falvak adataival családrekonstrukciós vizsgálatokat végezni, úgy, hogy végül minden lehetséges falu típusból legalább egy "képviselőt" alaposan megvizsgálunk;

2. a házasság termékenység mellett kiterjesztjük érdeklődésünket a nupcialitásra és az illegitimitásra, továbbá — amennyire ez a családrekonstrukciós módszer esetében lehetséges — a demográfiai jelenségek halandósági hátterére;

3. megpróbálunk minél több gazdaság és társadalom, valamint kultúra történeti (néprajzi) adatot összegyűjteni a vizsgált egyházközségekről.

TELEPÜLÉSSZINTŰ CSALÁDREKONSTITÚCIÓ

Két addig nem vizsgált típust képvisel az alábbi két község:

— Bárna római katolikus, Nógrád megyében, erdős környezetben fekszik, lakossága szlovák eredetű;

— Felsővadász görög katolikus, a hajdani Abaúj-Torna megyében fekszik, lakossága ruthén eredetűnek látszik (egyések szerint szlovák), szintén dombos és meglehetősen mostoha természetföldrajzi körülmények között helyezkedik el.

Elsősorban a nupcialitás és a termékenység közötti összefüggés vizsgálata, a nyugat-európai házassági minta esetleges magyarországi szigetei indítottak arra, hogy Bük falu evangélikus és katolikus anyakönyvét feldolgozzam, mivel néprajztudósoktól (*Tátrai Zsuzsanna*) olyan közlést kaptam, hogy Bükön az evangélikus magyarok körében a késői házasságkötés volt a szokás.

Végül az a régebben is többször felbukkant és újabban *E. Hammel* által felvetett hipotézis, hogy a délszlávok körében is viszonylag korán elterjedt a születéskorlátozás, és hogy ebben szerepe lehetett az Ormánság közelében élő délszláv falvaknak, ösztönzött arra, hogy a Baranya megyei Olasz község római katolikus anyakönyvével kezdjek foglalkozni.

Alkalmazott mutatók

Az eddigi eredményeket nagyon tömör formában foglaltam össze a mellékelt táblázatban. Néhány szó magyarázat a táblázatban szereplő mutatókról:

— a TMFR 20—49 mutató a házas teljes termékenység a 20 éves kortól az 50. születésnapig. A 15—19 éves házas termékenység azért nem szerepel a mutatóban, mert ebben a korcsoportban a nők jelentős része még nem volt házas;

— a nők házasságkötéskori életkora az anyakönyvek nem-nominatív feldolgozása alapján (ha szerepel a házasságkötéskori életkor) vagy a nominatív családlap-elemzés alapján kiszámított átlagos házasságkötéskori életkor (tehát nem csak *első* házasságkötési életkor);

— a csecsemőhalandóság más lehetőség hiánya miatt a jelzett időszak összes 0 éves korú halottainak száma osztva ugyanezen időszak születéseinek számával;

— az illegitimitási arányszám a jelzett időszakban házasságon kívül születettek száma osztva az összes születésszámmal.

Néhány következtetés az eddigi eredmények alapján

Az eddig elvégzett családrekonstrukciós vizsgálatok eredményei alapján természetesen nincs még lehetőségünk arra, hogy végleges megállapításokat fogalmazzunk meg a magyarországi demográfiai átmenetről. Néhány fontos ponton azonban megkérdőjelezhetjük az eddigi eredményeink alapján is a korábbi feltételezéseket, leegyszerűsítő állításokat.

I. Voltak az országnak egyes mikrorégiói, etnikai csoportjai, ahol a házasságon belüli születéskorlátozás évtizedekkel, sőt egyes helyeken egy évszázaddal előbb kezdett elterjedni, mint ahogyan az országos termékenységcsökkenés megkezdődött. Ezeken a területeken — az Ormánságban, más Baranya megyei népességcsoportokban, a Sárközben és az Órszágon —, a születéskorlátozás kezdetei lényegesen korábbra (a 18. század végére, a 19. század legele-

jére) tehetőek, mint azt korábban a szociográfiai "egyke-irodalom" feltételezte, amely általában a jobbágyfelszabadítással kapcsolta össze a születéskorlátozás kezdetét.

2. Ugyanakkor voltak az országnak olyan népesség csoportjai, ahol a házas termékenység csökkenése a 19. század végéig nem indult meg, sőt ahol a 19. század második felében a házas termékenység emelkedésének jelei látszanak. Ilyen a vizsgált községek közül Átány és Felsővadász.

3. Amilyen változatos az ország a házas termékenység csökkenésének kezdeti időszaka tekintetében, ugyanolyan változatosnak látszik a házasságkötési szokások tekintetében is. Míg a vizsgált falvak többségében a korai — nőknél 20 év előtti — házasságkötés volt az elterjedt minta, voltak olyan népességcsoportok, ahol a nyugat-európaihoz hasonló késői házasságkötési minta jelei látszanak, az átlagos női házasságkötési életkor 20 év fölött, egyes helyeken jóval fölötte volt. Ilyen elsősorban a nyugat-magyarországi Velem és Bük (az utóbbi faluban mind az evangélikus mind a római katolikus népesség rész), de hasonló a kelet-alföldi Átány és a központban fekvő Pócsmegyer is.

4. A házasságkötés kori életkor és a házas termékenység között olyan kapcsolat jelei látszanak, hogy mindenütt, ahol korán — a 18. század végén vagy a 19. század elején — megindult a házasságon belüli születéskorlátozás, alacsony volt az első házasságkötés kori életkor. Tehát a késői házasságkötés és a házasságon belüli születéskorlátozás két alternatív stratégia szerepét játszhatta, amely a népesség szaporodását mérsékelte. Nem tudjuk eldönteni, hogy a két stratégia ilyen hatása mennyire tudatosult az egyes etnikai csoportok kollektív tudatában.

5. A csecsemőhalandóság szintje a vizsgált falvakban nagyon eltérő volt. Különösen feltűnő, hogy a 19. század második felében a csecsemőhalandóság romlásának jelei mutatkoznak némelyik faluban. (Nem lehet kizárni, hogy a csecsemőhalandóság észlelt különbségei egyszerűen az anyakönyvezés változó pontosságának következményei.) A csecsemőhalandóság és a többi vizsgált demográfiai mutatók, valamint a falvak más jellemzői között eddig nem sikerült semmilyen kapcsolatot sem felfedezni. Az a korábbi állítás, miszerint az "egykerendszer" együtt járt a megszületett csecsemők iránti nemtörődömséggel, rosszabb gondozásukkal, ezáltal feltételezett magasabb halandóságukkal, semmiképpen sem igazolható a kapott eredmények alapján.

6. Az illegitim születések aránya a 19. század folyamán általában növekedési tendenciát mutatott, az illegitimitási arányszám azonban mindegyik vizsgált időszakban nagyon eltérő szintű volt az egyes falvakban. Ismét azt kell hangsúlyoznunk, hogy az illegitimitási arányszám és más demográfiai (pl. házasodási életkor), valamint társadalmi (felekezet) és gazdasági mutatók közt nem sikerült világos kapcsolatot felfedezni.

7. A vizsgált falvaknak a házas termékenység, a házasságkötési életkor, a csecsemőhalandóság és az illegitimitás szerint kialakítható típusai nem mutatnak semmilyen egyértelmű kapcsolatot sem a vallással, sem a nemzetiséggel. Megcáfolódott tehát az a korábban előfordult állítás, hogy a korai születéskorlátozás vagy "egyke" a magyar, vagy a kálvinista magyar népességnél fordult elő. Katolikus (és egy német) községek is vannak a korai születéskorlátozók közt, viszont a vizsgált kálvinista községek között vannak olyanok, ahol a házas termékenység a 19. század második feléig, vagy még tovább magas maradt.

8. Az egyetlen — nagyon hipotetikusán megfogalmazható — magyarázat a korai születéskorlátozásról az, hogy mindazok a falvak, ahol eddig ilyennek nyomait találtuk, a Dunántúl

déli részén helyezkedtek el, viszonylag jómódú, de kevés terjeszkedési lehetőséggel rendelkező középparaszti közösségek voltak, ahol a parasztcsaládok az elszegényedés veszélyével kellett hogy szembenézzenek abban az esetben, ha a családi birtokot több örökös között kellett felaprózni. Hasonló következtetésre jutott *Lengyel—Cook* és *Repetto* a princetoni vizsgálat 1880—1910 közötti magyarországi adatainak újraelemzése alapján, nevezetesen azt találták, hogy ahol a földbirtok-koncentráció kisebb volt (vagyis kevesebb volt a mezőgazdasági munkás és a nagybirtok), ott alacsonyabb volt és erősebben csökkent a házas termékenység. Az egykekérdésben régebben oly sokat emlegetett protestáns-katolikus különbség valószínűleg mindössze azért lép be a képbe, mert Magyarországnak minden, vagy majdnem minden részén a protestáns parasztok némileg "túlreprezentáltak" voltak a birtokos parasztok közt és "alulreprezentáltak" a földnélküli mezőgazdasági munkások közt.

További kutatási lehetőségek, tervek

Az eddigi családrekonstitúciós kutatási irány folytatását mindenképpen indokoltnak látom és tervezem. Ennek segítségével ugyanis 1. korábbi időszakokról tudunk adatokat gyűjteni, mint más történeti demográfiai módszerekkel; 2. finomabb adatokat, mutatókat tudunk előállítani; 3. eredményeinket községi — sőt szerencsés esetben egyéni-családi — szinten össze tudjuk kapcsolni gazdasági, társadalmi és kulturális történeti adatokkal. (Lásd erre vonatkozóan a családrekonstitúciós, háztartásszerkezeti és vagyonszeferési adatok összekapcsolását Sárpilisén.) Ezáltal nem csak pontosabb képet nyerhetünk a magyarországi történeti demográfiai viszonyokról, hanem az ok-okozati kapcsolatok feltárásában is előre tudunk lépni.

Az előrehaladás érdekében a rekonstitúcióra kiválasztott anyakönyvek között a jövőben elsősorban azokat a tájegységeket, felekezeteket és nemzetiségeket szeretném szerepeltetni, amelyek eddig nem, vagy csak kevésbé szerepeltek az anyakönyvek mintájában (több katolikus, több alföldi, több német és szlovák falu).

A családrekonstitúció alapján vizsgált témák körét tovább kellene bővíteni, tehát a kezdeti születéskorlátozásra és később a házasságkötési életkorra koncentráció mellett érdemes lenne az eddignél alaposabban elemezni

- az illegitimitást,
- a csecsemő- és gyermekhalandóságot (többek között annak összefüggését a már meglévő gyermekek számával),
- a felnőttkori halandóságot, annak halálok szerinti struktúráját,
- az összes demográfiai mutatóknak társadalmi helyzet (jobbágy-zsellér, valamint birtoknagyság) szerinti különbségeit,
- a családok demográfiai története és gazdasági-társadalmi története közötti összefüggést (a birtoknagyság változását nemzedékről nemzedékre, ezzel összefüggésben a házassági stratégiákat).

ANDORKA RUDOLF

Falu	Időszak	Nemzetiség	Vallás	Régió ¹	A nők házas- ságkötési kora	TMFR 20—49	Csecsemőhalan- dóság	Illegiti- mitás
Vajszló+	1759—1789	magyar	református	S	18,7	6490	197	0,0
Besence	1790—1819				19,7	4760	282	1,0
	1820—1849				19,7	3975	260	2,0
	1850—1896				19,9	2760	135	3,8
Alsónyék+	1746—1789	magyar	református	S	19,0	6100	204	0,3
Sárpilis	1790—1819				19,4	3725	188	0,4
	1820—1849				19,4	3655	240	0,6
	1850—1895				17,5	2725	215	4,5
Kerkás- kápolna	1806—1849	magyar	református	SW	19,1	4415	168	5,9
Bakonya	1850—1895				19,1	2500	182	7,8
	1759—1779	magyar	római kat.	S	17,7	5500	.	.
	1780—1804				18,1	4940	.	.
	1805—1830				20,5	3599	.	.
Töttös	1759—1779	német	római kat.	S	17,4	6710	.	.
	1780—1804				18,4	6095	.	.
	1805—1830				19,9	4705	.	.
Pócs- megyer	1762—1789	magyar	református	C	21,9	5870	.	0,2
	1790—1819				22,4	6385	.	1,5
	1820—1849				23,3	6765	204	2,0
	1850—1895				22,5	5420	241	9,7
Átány	1730—1789	magyar	református	E	20,7	6545	.	0,4
	1790—1819				21,8	6230	.	1,1
	1820—1849				21,9	6295	201	1,1
	1850—1895				22,8	6775	232	2,4
Velem	1753—1793	magyar	római kat.	W	20,3	7445	.	.
	1794—1834				22,1	6635	.	.
Rába- kecöl	1764—1790	magyar	római kat.	W	20,4	9205	275	0,2
	1791—1820				20,3	7395	290	1,4
	1821—1850				17,7	7500	332	1,3
Bárma	1799—1819	szlovák	római kat.	N	21,3	7795	.	0,2
	1820—1849				.	7450	.	0,0
	1850—1895				19,5	7375	225	2,3
Felső- vadász	1788—1819	ukrán	görögkel.	NE	23,3	4985	.	2,0
	1820—1849		görög kat.		20,9	6249	.	3,4
	1850—1895				20,0	8665	.	3,9
Bük	1784—1789	magyar	evangélikus	W	.	.	200	.
	1790—1819				.	.	189	0,9
	1820—1849				.	.	182	6,7
	1850—1895				23,2	.	207	4,9
Bük	1700—1729	magyar	római kat.	W	.	.	.	1,8
	1730—1759				.	.	.	2,5
	1760—1789				.	.	220	2,7
	1790—1819				.	.	.	4,6
	1820—1849				.	.	.	9,8
	1850—1895				25,0	.	207	7,0

¹S: Dél-Dunántúl, W: Nyugat-Dunántúl, N: Észak-Magyarország, C: az ország középső régiója, E: Alföld.

IRODALOMJEGYZÉK

- /1/ *Andorka R.*: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek. No. 4. Bp. 1988.
- /2/ *Henry, L.—Gautier, E.*: La population de Crulay, paroisse normande. Paris. 1958.
- /3/ *Henry, L.*: Fécondité des mariages dans la quart sud-ouest de la France de 1720 a 1829. Annales E.S.C. 1972. No. 3.
- /4/ *Henry, L.—Houdaille, J.*: Fécondité des mariages dans le quart nord — ouest de la France de 1760 a 1829. Population. 1973. No. 4—5.
- /5/ *Henry, L.—Fleury, M.*: Nouveau manuel de depullement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris. 1976.
- /6/ *Henry, L.*: Étude de la mortalité a partir de la reconstitution de familles. Dem. Historique. Bul. D, information. 1976.
- /7/ *Henry, L.*: Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1760 a 1829. Population. 1978. No. 4—5.
- /8/ *Henry, L.*: Techniques d'analyse en démographie historique. INED. Paris. 1958.
- /9/ *Houdaille, J.*: Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1760 a 1829. Annales de Démographie Historique. 1976. 341—392. p.